

Dialekten – ett språk i rörelse. Ett närstudium av Bysockensmålet

Gunvor Nilsson

Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap
Örebro universitet

This paper investigates the dialect of the parish of By, which is in the south east of Dalecarlia (Dalarna). The investigation focuses on the vocabulary, and dialect word knowledge of the younger generation (school children about twelve years old). This article presents four identical dialect studies, the first one from 1980, the second and the third from the late nineties and the last from 2010. According to the results of these studies, the younger generation's familiarity with dialect words has diminished considerably over the last thirty years. In 2010 only a few of the informants are familiar with the meaning of the dialect words. The investigation shows that this development (the decline of the dialect) ought to be seen from a sociolinguistic and demographic point of view, where we pay attention not only to contact between the generations but also to industrial mobility and increasing migration.

Nyckelord: Bysockensmål, dalabergslagsmål, dialekt, dialektologi

1 Bakgrund

Från min barndom och uppväxttid i sydöstra Dalarna under 1950- och 1960-talet minns jag hur min mormor (född 1894) och min mor (född 1922) då och då nämnde vad de *hade åga om*, dvs. vad de hade/kände ansvar för och omsorg om, och att de *legat på åga*, dvs. på kvällen gått till sängs med oro inför något, och med störd nattsömn som följd. Detta är ett par exempel på dialektala ord och uttryck som var i fullt bruk i By socken för några årtionden sedan. I dag däremot är uttrycken obekanta för de flesta i den yngre generationen.

2 Språket i bygden

Bysockensmålet hör till dalabergslagsmålet (Envall 1930: 1–8) och är mer besläktat med de mellansvenska dialekterna än med de egentliga dalmålen. Sydöstra Dalarna, Gästrikland och östra Västmanland är områden som brukar räknas tillhöra de uppsvenska målen (Wessén 1969: 30). By socken gränsar i väster till Garpenbergs och Folkärna socknar. I söder går gränsen mot Möklinta socken i Västmanland och i norr och öster gränsar Gästrikland. I fråga om ordval och

uttryck har konstaterats att dialekten i By uppvisat betydligt större likhet med dialekten i Möklinta än med övriga angränsande dialekter.

3 Dialektförståelse hos den yngre generationen – en undersökning

Redan för mer än trettio år sedan kunde jag lägga märke till att flera av mina jämnåriga, och i synnerhet de som var yngre än jag, inte sällan var frågande inför lokala ord och uttryck som ibland brukades i bygden. Det kunde handla om uttryck och talesätt som var väl bekanta för mig och som jag själv också emellanåt använde, till exempel att *ha åga om* eller att beskriva något genom att säga ”det är inte så *hävligt*”, dvs. inte så bra (som man skulle kunna förvänta sig). Mot bakgrund av detta fann jag det intressant att mer ingående ta reda på hur det förhåller sig med den yngre generationens förtrogenhet med olika dialektala uttryckssätt. För att få svar på detta har jag i skolorna i By och Möklinta genomfört en enkätundersökning med elever från i huvudsak åk 6. Eftersom det tidigare funnits stor samstämmighet när det gäller ord och uttryck mellan dialekterna i By och Möklinta kunde det vara intressant att även nu göra en jämförelse mellan dessa två orter. Samtidigt som det också skulle ge ett större material än en undersökning utförd enbart i By.

3.1 De undersökta orden – material och metod

Vid urval av dialektala uttryck har jag utgått från *Bergsmanshistorier berättade för Carl Larsson i By* (Larsson i By 1915) och där excerperat ett femtiotal ålderdomliga och dialektala ord som jag sedan granskat närmare i bland annat Hellquist (1948), Rietz (1862–67) och SAOB samt i ordsamlingar upptecknade från södra Dalarna, vid före detta Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA).

För att söka svar på om de ord som jag själv inte upplever som Bysockensmål kan vara exempel på inlån från andra dialekter eller föråldrade ord som använts i socknen tidigare men som inte längre är i bruk, har jag frågat infödda sockenbor, någon generation äldre än jag, om de känt till ordet i fråga och i vilket sammanhang det brukats. Bland dessa sagesmän från trakten vill jag särskilt nämna Fritiof Eriksson, Kyrkbyn (född 1898) som givit värdefulla kommentarer till många av orden.

Av de drygt femtio uttryck som noterats i *Bergsmanshistorier* har femton valts ut för att ingå i enkätundersökningen. Tretton av dessa skulle, enligt min uppfattning, fortfarande kunna betraktas som levande i det lokala språket. De återstående två, *fökse*, med betydelsen 'ladugården' och *viller* 'bättre', är däremot i våra dagar mer sällsynta.

Fökse

En utförlig beskrivning av *fökse* får vi i *En dalasockens historia II* (Larsson i By 1939) i kapitlet "Gården och dess hus" (s. 59):

Fökse [...] låg vid fägården och bestod av det egentliga *fökset*, kostallet i ena ändan och ett *foderhus* [...] i den andra, de båda rummen skilda åt på husets mitt av ett smalt rum tvärsöver huset, *lan* [...]. Från *lan* kom man in i *fökset* där korna stodo bundna i två rader med huvudena mot väggarna.

Benämningen *föks* var för mig tidigare obekant, men *fäks* kände jag väl till redan som barn. Ett konstigt ord, tyckte jag då. Men så sa man i Hälsingland, där min far (född 1918) kom ifrån. Det visste jag eftersom jag hört det flera gånger när vi varit där och hälsat på våra släktingar. Intressant att se är också att den (enda!) elev som känt till ordet *föks* vid undersökningen 1980 uppger att bägge föräldrarna kommer från Hälsingland.

De båda ordformerna *föks* och *fäks* härstammar från ordet *fähus*, och som en tredje variant av samma ord kan nämnas *fjös*. Att det varit just formen *föks* som brukats i By har bekräftats av Fritiof Eriksson som talat om att *fökse* förr var den vanliga benämningen på ladugården.

Viller

I historien om småbonden och snickaren (Larsson i By 1915: 56) kan man läsa:

Och de andra bönderna var inte *viller* än dom skoja me´n

I Rietz dialektlexikon redovisas *viller* som ett adjektiv synonymt med 'god' och 'ypperlig'. *Viller* (= bättre) och *villsta* (= bästa). Ordet har också i en del dialekter uppträtt i en snarlik form, då som *villder* och *villdäst*.

¹ Samtliga dialektala uttryck har i källtexten försetts med uttalsbeskrivningar i form av landsmålsalfabetet. Dessa har här inte återgivits.

Första och enda gången jag själv hört detta uttryck var för drygt fyrtio år sedan, då en bonde från By berättade att han hade den *villsta* havren i socknen. Även om uttrycket inte nämnvärt brukats under senare tid kan glädjande nog konstateras att så sent som 1980 redovisar fyra elever – samtliga från Möklinta – att de känner till dess betydelse.

3.2 Enkätundersökning med femton utvalda dialektuttryck

De femton dialektuttryck som eleverna fått i uppgift att förklara har i enkäten skrivits med fet stil (här i kursiv) och presenterats i var sin mening enligt följande:

1. Det blev <i>assint</i> .	9. Hinken finns i <i>fökse</i> .
2. Pojken var <i>gökug</i> .	10. Han var <i>hävlig</i> .
3. Vill du ha <i>jopp</i> ?	11. Det var <i>kringt</i> .
4. Det var <i>ovåligt</i> , sa gubben.	12. Kan du se <i>dvärgsnätet</i> ?
5. Det här är <i>viller</i> .	13. Hon <i>völa</i> sig inte.
6. Det var ett <i>sakelstyg</i>	14. Modern <i>hade åga om</i> det.
7. De åt och <i>gneste</i> .	15. Nu är det <i>blitt</i> .
8. Jag har <i>legat på åga</i> .	

För att jag skulle få veta om eleverna kände till betydelsen av de olika dialektala orden fick de i uppgift att antingen skriva ett synonymt uttryck till det markerade uttrycket eller att med egna ord förklara dess innebörd. En svårighet som kan uppstå när man ska tolka dialektord i skrift är att det inte alltid skrivs som det låter när man talar, till exempel ordet *gökug* som uttalas [*jöku*]. Därför fick eleverna också lyssna till uttalet samtidigt som de kunde följa med i texten, då jag läste upp samtliga meningar för dem. En kortfattad förklaring av enkätorden ges här i ordlisteform:

<i>assint</i>	allsintet
<i>blitt</i>	blidväder, plusgrader
<i>dvärgsnätet</i>	spindelnätet
<i>fökse</i>	ladugården
<i>gneste</i>	grinade illa
<i>gökug</i> [<i>jöku</i>]	glad och förhoppningsfull (i övermått)
<i>hade åga om</i>	hade ansvar för, hade i åtanke
<i>hävlig</i>	a) bra b) överlägsen

<i>jopp</i>	potatis
<i>kringt</i>	ofta
<i>legat på åga</i>	legat sömnlös p.g.a. oro för någon eller något
<i>ovåligt</i>	vårdslöst
<i>sakelstyg</i>	sattyg
<i>viller</i>	bättre
<i>völa sig</i>	vilja, bry sig

En första undersökning genomfördes 1980 med sammanlagt 36 elever, 23 från By och 13 från Möklinta (Nilsson 1980). En jämförande undersökning gjordes 1997 (Nilsson 1998). By hade då bara hälften så många elever som vid det tidigare tillfället medan Möklintas elevantal ökat något. Vi hade således 14 elever från By och 18 från Möklinta. Då antalet elever från By minskat kraftigt 1997 jämfört med 1980 gjordes, i kompletterande syfte, en till undersökning redan två år senare, dvs. 1999, då med 23 elever från By och 14 från Möklinta, ett deltagarantal som väl överensstämmer med den första undersökningens. Ett sjunkande elevantal var det även år 2010, då det var dags för ännu en undersökning. By hade då 13 elever och Möklinta hade 9 elever. Undersökningen 2010 genomfördes således trettio år efter den första vilket skulle kunna ge oss en bild av dialektförtrogheten hos den yngre generationen under de senaste trettio åren.

4 Resultat av enkätundersökningen

Jopp

Bland dialektala ord och uttryck från By socken bör lyftas fram ordet *jopp*, dvs. potatis. Ordet *jopp* kan härledas till *jordpäron*, ett ord som återfinns i flera av våra svenska dialekter och som även uppträder i förkortad form, till exempel *pä-rer*. Intressant att notera för ordet *jopp* är att det påträffats endast inom ett begränsat område i södra Dalarna, med By som centralort. Utanför By finns ordet belagt enbart i grannsocknarna Folkärna och Möklinta. Alla som är förtrogna med Bysockensmålet känner också till att *jopp* varit mycket vanligt förekommande i talspråket och att det också brukats som förled i sammansättningar, till exempel i *joppbland* och *joppmos*.

Av enkätsvaren framgår tydligt att *jopp* är ett välbekant ord för informanterna. Både vad gäller enkätundersökningen 1980 och de senare från 1997 och 1999 är det detta ord som hamnar överst på igenkänningslistan. Nära nog samtliga elever, 34 av 36, visste 1980 att *jopp* var ett annat ord för potatis. Alla Bybarnen var helt

säkra på detta, till och med den pojke som var nyinflyttad sedan ett halvår tillbaka. Och så sent som 1999 var fortfarande 21 av 23 barn i By väl förtrogna med detta ord.

Sakelstyg

Även till listans andra eller tredje plats kan föras ett substantiv, dock ej lika konkret som det första. Här är det fråga om ordet *sakelstyg* 'sattyg'. I "Spärringens julkalas" (Larsson i By 1915: 15) kan vi läsa att klockaren avbröt sin sång och skrek:

Tig din *sackole* du förvillar me'!

Sa(c)kole är förmodligen en kontamination av *sate* och *djäkel/djäkul*. Och från *sackole* eller *sakul* (plural *saklar*) har vi sedan fått uttrycket *sakelstyg*. I likhet med 1980 var det också under slutet av 1990-talet ungefär hälften av barnen som kände till ordets betydelse. I förklaringarna har de förutom 'sattyg', också skrivit 'rackartyg' och 'otyg'.

Hävlig

Ungefär jämsides med föregående ord hamnar ett adjektiv, nämligen *hävlig*, ett ord som kan brukas om såväl personer som saker. I SAOB finns ordet redovisat under adjektivet *häv* (H 2187). I betydelsebeskrivningen där sägs bland annat:

om person: a) duglig, duktig; rask; käck; även allmännare: präktig, förträfflig
b) stolt; vanligen med nedsättande betydelse: dryg, högmodig, kaxig.
om sak: användbar, duglig; bra, präktig, förträfflig.

Som framgår av betydelsebeskrivningen ovan är *hävlig* betydelsemässigt sett ett rikt ord, och sammanhanget blir i flertalet fall helt avgörande för vilken betydelsenyas man tillskriver det. Exempel på enkätsvar som jag bedömt som godtagbara är: 'snäll och bra', 'snäll och artig', 'rätt bra', 'ganska duktig', 'stark och kraftig', 'han duger'.

Något förvånad konstaterar jag, vid granskningen av materialet från 1997, att ingen av eleverna tagit med något av orden som har en pejorativ betydelse (jfr *b* ovan) i sin ordförklaring. Endast i två av enkätsvaren anges att *hävlig* brukas för att uttrycka mindre förtjänstfulla egenskaper. Här har eleverna skrivit 'jobbig' och det något mer perifera 'envis'. Betydligt sämre klang kan läggas i ordet då det dyker upp i "Spärringens julkalas" (Larsson i By 1915: 11, 12):

Husbondsdrängen som för sin högfärds skull kallades *Hävlen*, hade nattkappa och ett smalt sidenband knutet i lycka.

Det gjorde bara prästen, patron och de andra, som litet *hävligare* var eller ville vara.

Tilläggas kan att det också är vanligt att *hävlig* förekommer särskilt vid negationer, som till exempel ”Han var inte så *hävlig*”, dvs. ’Han var inte så bra (som han borde ha kunnat vara)’. Ytterst vanligt är också uttryck i stil med ”Den här var inte så *hävlig*. Har du ingen bättre?” I sådana fall brukas ordet oftast för att beskriva föremål, inte sällan redskap och verktyg.

Jopp, *sakelstyg* och *hävlig* är således de dialektord som barnen kände till bäst, både 1980 och vid undersökningarna 1997 och 1999. Likaså 2010, även om den rätta svarsfrekvensen då är betydligt lägre, är det *jopp* och *sakelstyg* som fortfarande är igenkänningsbara – åtminstone för några av Bybarnen.

Assint

I historien om slaget på Långheden (Larsson i By 1915: 83) får läsaren ta del av ett rejält slagsmål där både råsoapar och okvädingsord duggar tätt:

Dom tigger stryk, Lasse, mumlade han och tog fram en tom hästskokäpp under åkklädet.

Ja, inte ska dom tiggas *för assint* inte, svarade Rolens Lasse och gick löst på den andre stockholmarens med en störstump i ena näven och en sömpåse i den andra.

Assint, med betydelsen ’alls intet’, ’intet’, är ett uttryck som flera, 13 av 36, kände till 1980. I ULMA:s ordsamlingar omtalas att uttrycket också använts i betydelsen ’nog inte’, som i exemplet ”Det går *assint*, ska du få se”. Uttrycket har på senare tid blivit alltmer sällsynt vilket också återspeglas i de senare undersökningarna. Vid undersökningen 1999 är det bara två elever som känner till detta uttryck och 2010 är det obekant för samtliga.

Även för de övriga orden som ingått i enkätundersökningen men som inte diskuterats här är utvecklingen likartad. Och de olika enkätundersökningarna talar sitt tydliga språk. Den yngre generationens förtrogenhet med hembygdens dialekt har minskat avsevärt från 1980 till 2010. En översikt över antalet godtagbara förklaringar av de dialektala uttrycken i var och en av de olika undersökningarna ges här i tabell 1.

Tabell 1. Antal godtagbara svar på de olika dialektuttrycken i undersökningarna 1980, 1997, 1999 och 2010

År Ort	1980			1997			1999			2010		
	By	Mö	S ²	By	Mö	S	By	Mö	S	By	Mö	S
Informanter	23	13	36	14	18	32	23	14	37	13	9	22
assint	7	6	13	0	0	0	1	1	2	0	0	0
fökse	1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0
gökug	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
hävlig	15	10	25	4	2	6	7	0	7	0	0	0
jopp	23	11	34	8	8	16	21	2	23	2	0	2
kringt	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ovåligt	2	2	4	1	1	2	1	0	1	0	0	0
dvärgsnätet	2	1	3	1	7	8	1	0	1	0	1	1
viller	0	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
völa sig	1	1	2	0	2	2	2	0	2	1	0	1
sakelstyg	12	7	19	5	9	14	13	5	18	8	1	9
hade åga om												
	1	2	3	2	1	3	0	1	1	0	0	0
gneste	3	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
blitt	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
legat på åga												
	3	0	3	0	0	0	6	0	6	0	0	0

5 Utveckling eller tillbakagång?

Att bruket av ord och uttryck från våra landsbygdsdialekter till stor del gått tillbaka under senare delen av 1900-talet, till förmån för mer standardiserade riks-språkliga motsvarigheter, kan ofta konstateras. Det är en utvecklingstendens som framkommit i flera undersökningar under de senaste årtiondena (Edlund 2003: 41 ff.). Olika orsaker till denna utveckling kan föras fram i diskussionen, till exempel skolans roll, massmediernas påverkan och inte minst människors ökade geografiska rörlighet och byte av bostadsort (Thelander 1992: 177 ff.). Det sistnämnda har också tydligt framkommit i flera av de enkätsvar jag fått in, liksom i de diskussioner jag haft med eleverna i direkt anslutning till enkätundersökningarna. I de fall eleverna känt till och tyckt sig vara förtrogna med de olika uttrycken har de också fått tala om ifall de själva använder dem eller vem de hört bruka dem. Vid dessa diskussioner refereras ofta till föräldrar men i flera fall även till mor- och farföräldrar. Att det många gånger finns ett samband mellan dialektförtrogenheten och om man själv, liksom den äldre generationen, är infödd eller inflyttad liksom den geografiska närheten mellan generationerna återspeglas ofta i

² Spalt S i kolumnerna visar summa informanter respektive sammanlagt antal godtagbara svar.

svarsresultaten från de olika enkätundersökningarna. I synnerhet gäller detta den senaste, från 2010, som vittnar om ett allt större flyttande. Sambandet mellan ökad ut- och inflyttning och en minskad livskraft för de lokala dialekterna diskuteras också Helgander (1994: 63 ff.) utifrån sina dialektgeografiska undersökningar av språket i övre Dalarna.

I den enkätundersökning jag genomförde 1980 uppgav 24 elever av 36 (67 %) att minst en av deras föräldrar är född i socknen i fråga. Detta kan jämföras med 2010, då det bara är 6 av 22 (27 %) där minst en av föräldrarna är infödd. Värt att beakta härvidlag är också de allra senaste årens ökade inflyttning till orten. Enkäten visar att 1980 var enbart 4 av 32 (11 %) elever inflyttade. I slutet av 90-talet var det runt 30 % och 2010 har det ökat till 55 %. En jämförelse över antal infödda respektive inflyttade vid de olika tidpunkterna redovisas i tabell 2. Då en ökad inflyttning av jämförbar storlek konstateras för både By och Möklinta redovisas i tabell 2 det sammanlagda elevantalet för de båda orterna.

Tabell 2. Elevernas bakgrund. (Tabellen avser sammanlagt antal elever från By och Möklinta)

År	Totalt antal elever	Infödda elever	Minst en förälder infödd	Inflyttad från annan ort	utlandet
1980	36	32 (89 %)	24 (67 %)	4 (11 %)	0
1997	32	21 (66 %)	13 (41 %)	10 (31 %)	1
1999	37	24 (65 %)	16 (43 %)	12 (32 %)	1
2010	22	9 (41 %)	6 (27 %)	12 (55 %)	1

Resultaten visar redan 1980 att ett mindre antal dialektuttryck är välkända för många, till exempel *jopp*. I stort är det samma uttryck som lever kvar över tid men livslängden för dem avtar och det blir en allt mindre del av befolkningen som känner till dem. Samtidigt ser vi (i tabell 2) av elevernas bakgrund att också allt färre är infödda på orten, och än mindre har föräldrar som kommer från orten – vilket i sin tur naturligtvis också kan bidra till att kontakten mellan barn och mor- och farföräldrar inte blir av samma omfattning som tidigare då flera generationer bodde nära varandra. Och inte sällan är det just via den äldre

generationens förmedlande av ålderdomliga och dialektala uttryck som de yngre tagit till sig denna ordskatt.

Referenser

- Edlund, Lars-Erik (2003). Det svenska språklandskapet. De regionala språken och deras ställning i dag – och i morgon. I: *Nordisk dialektologi*, 11–49. Red. Gunnstein Akselberg, Anne Marit Bødal & Helge Sandøy. Oslo: Novus förlag.
- Envall, Petrus (1930). *Dala-Bergslagsmålet*. Dialekthistorisk ock dialektgeografisk översikt. Kap. I–IV A. Akademisk avhandling. Uppsala.
- Eriksson, Fritiof (född 1898). Sagesman från By. Personlig kommunikation via ett antal telefonsamtal under arbetet med undersökningen 1980.
- Helgander, John (1994). Dalmålen i upplösning – bakgrund och förklaringsmodeller. I: *Dialektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden. Föredrag från ett forskarsymposium*, 63–80. Utg. av Ulla-Britt Kotsinas & John Helgander. Meddelande från institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet. MINS 40.
- Hellquist, Elof (1948). *Svensk etymologisk ordbok*. 1–2. 3:e upplagan. Lund: Gleerup.
- Larsson i By, Carl (1915). *Bergsmanshistorier berättade för Carl Larsson i By*. Stockholm: Svenska Andelsförlaget.
- Larsson i By, Carl (1939). *En dalasockens historia. Kulturhistorisk beskrivning av By i Folkare härad. II. Folkets arbetsliv, tro och seder*. Nytryck 1968. Stockholm.
- Nilsson, Gunvor (1980). *Dialektala ord och uttryck i Bergsmanshistorier av Carl Larsson i By*. Opublicerad uppsats i svenska, D2. Nordiska språk. Uppsala Universitet.
- Nilsson, Gunvor (1998). Dialektord i barns språk. I: *Proceedings of The Seventh Nordic Child Language Symposium N:o 13*, 110–114. Red. Kaisu Heinänen & Matti Lehtihalmes. Oulu: Publications of the Department of Finnish, Saami and Logopedics.
- Rietz, J. E. (1862–67). *Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket*. 1–2. Lund.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket* (1898–). Utg. av Svenska Akademien. Lund.
- Thelander, Mats (1992). Med dialekten i bagaget. Kring några undersökningar av flyttares språkliga anpassning. I: *Tal och samtal*, 177–194. Red. Siv Strömquist. Lund.
- ULMA= Ordsamlingar i f.d. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA), nu i Institutet för språk och folkminnen, Dialektavdelningen, Uppsala.
- Wessén, Elias (1969). *Våra folkmål*. 9:e upplagan. Lund: Fritzes.